

APGAULIŲ IR KLADŲ RIZIKOS VERTINIMAS AUDITO METU

Rasa Kanapickienė

Socialinių mokslų daktarė
Vilniaus universiteto
Kauno humanitarinio fakulteto
Finansų ir apskaitos katedra
Muitinės 8, LT-44280 Kaunas
Tel. (370 7) 42 29 26
El. paštas kanapickiene@vukhf.lt

Gailutė Gipiienė

Docentė socialinių mokslų daktarė
Vilniaus universiteto
Kauno humanitarinio fakulteto
Finansų ir apskaitos katedra
Muitinės 8, LT-44280 Kaunas
Tel. (370 7) 42 29 26
El. paštas finansai@vukhf.lt

Borisas Jefimovas

Docentas socialinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Kauno humanitarinio fakulteto
Finansų ir apskaitos katedra
Muitinės 8, LT-44280 Kaunas
Tel. (370 7) 42 29 26
El. paštas finansai@vukhf.lt

Darbe parodoma, kad apgaulės ir klaidų riziką tikslinga analizuoti vertinant audito rizikos modelio komponentus, t. y. įgimtą, kontrolės ir aptikimo riziką. Tradiciniais audito metodais atskleisti apgaulę yra sudėtinga, todėl tikslinga numatyti būtiną specifines apgaulių tyrimo procedūras. Pateiktas auditoriaus veiksmų, nustatius aplinkybes, rodančias esant klaidų ir apgaulių galimybei, algoritmas.

Įvadas

Pirmajame nacionaliniame audito standarte (toliau NAS) „Finansinės atskaitomybės audito tikslai ir principai“ teigiama, kad finansinės atskaitomybės audito tikslas – suteikti auditoriui galimybę pareikšti nuomonę, ar finansinė atskaitomybė visais reikšmingais atžvilgiais parengta pagal nustatytą tvarką. Taip pat pabrė-

žiama, kad pagal NAS reikalavimus atliktas auditas leidžia pagrįstai teigti, kad nėra reikšmingų finansinės atskaitomybės iškraipymų. Tačiau neseniai per pasaulį nuvilniję audito skandalai rodo, kad ne visada auditoriai sugeba atskleisti reikšmingus finansinių ataskaitų iškraipymus. Kaip nurodo G. Kačinskas (1998), apgaulė yra nuolatinis šiuolaikinio verslo plėtojimo palydovas: apgaulių daugėja, jos darosi

vis kvalifikuotesnės, apgaulėse dalyvauja daug gerai pasirengusių įvairių valdymo sričių specialistų, dirbančių įmonėse. Dėl įvairaus pobūdžio apgaulių ir klaidų nukenčia daugelis rinkos subjektų: įmonių savininkai, samdomi darbuotojai, kitos įmonės, susijusios ūkiniais ryšiais, mokesčių surinkėjai, o dėl to – daugelis vienaip ar kitaip nuo biudžeto priklausomų šalies gyventojų. Todėl apgaulių ir klaidų išvengimas ar bent jau jų išaiškinimas ir racionalus ištaisymas yra labai aktualus klausimas.

Atlikta audito ir apskaitos krypties sisteminė mokslinės literatūros analizė leidžia teigti, kad pasaulyje mokslo darbuose dažniausiai analizuojamos klaidų aptikimo audito metu problemos. Ši tema aptariama tokių užsienio autorių, kaip antai: A. A. Arens, J. K. Loebbecke (1988); J. P. Guercio, E. B. Rice, M. F. Sherman (1988); W. B. Meigs, O. R. Whittington, K. Pany, R. F. Meigs (1989); J. C. Robertson (1993); N. B. Hitzig, J. E. Jacoby (1995); A. H. Millichamp (1996); P. L. Defliese, H. R. Jeanicke, V. M. O'Reilly, M. B. Hirs (1997); B. R. Farrell, J. R. Franco (1999) darbuose. Apgaulių fenomenas tik pastaraisiais metais pradėtas aktyviai nagrinėti užsienio šalių apskaitos ir audito specialistų darbuose (Lerach, 2001; Durak 2002; MacDonald, 2003). Lietuvoje tokio pobūdžio tyrimus atliko I. Toliatienė, J. Kabašinskas (1997), G. Kačinskas (1998), J. Mackevičius (1999), N. Zibalienė (2000), R. Bičiulaitis (2001), tačiau juose klaidų ir apgaulių tema nagrinėjama labai fragmentiškai: nepateikiama klaidų ir apgaulės sisteminė analizė, neišanalizuota efektyvi apgaulių aptikimo metodika.

Tyrimo objektas – apgaulės ir klaidų finansinėje atskaitomybėje auditas.

Tyrimo tikslas – ištirti apgaulės ir klaidų rizikos vertinimą audito metu; išanalizuoti audito įrodymų, patvirtinančių apgaulės ir klaidų buvimą, rinkimo būdus; atskleisti tradicinių audito testų ir procedūrų trūkumus, atlie-

kant apgaulės paiešką; pateikti patobulintą apgaulės ir klaidų atskleidimo algoritmą.

Tyrimo metodai. Sprendžiant iškeltus uždavinius, naudotosi ekonomikos, vadybos ir administravimo, buhalterinės apskaitos, teisės ir kitų mokslo sričių tyrimais. Nagrinėjant audito plėtojimo aspektus, naudoti šie bendri moksliniai tyrimo metodai – mokslinės literatūros šaltinių analizė, sintezė, indukcija, dedukcija, abstrahavimas, analogija.

Tyrimo rezultatai pateikiami išvadose.

Klaidų ir apgaulių auditą reglamentuoja 240-asis TAS „Auditoriaus atsakomybė įvertinant apgaulės ir klaidas finansinių ataskaitų audito metu“ (2004) ir 11-asis NAS „Apgaulė ir klaida“ (2000). Juose teigiama, kad, planuodamas ir atlikdamas auditą, vertindamas ir atsisakytodamas už audito rezultatus, auditorius turi atsivelti į reikšmingų informacijos iškraipymų, galinčių atsirasti finansinėje atskaitomybėje dėl apgaulės ar klaidų, riziką. Vadinasi, auditorius turi planuoti ir organizuoti darbą taip, kad būtų kuo mažiau klaidų ir apgaulių neatskleidimo galimybių.

Auditorius, siekdamas pateikti objektyvią nuomonę apie įmonės finansines atskaitas, privalo taip organizuoti veiklą, kad galėtų gauti pakankamus ir tinkamus audito įrodymus ir padaryti išvadas, kurios pagrįstų auditoriaus nuomonę. Klaidų ir apgaulės atradimo efektyvumas padidėtų tinkamai organizuoti tokio audito eigą. Literatūroje (Kabašinskas, Toliatienė, 1997) pabrėžiama, kad skiriasi finansinio ir apgaulės audito specialistų darbo pobūdis, tačiau neanalizuojamas tokio audito nuoseklumas. Autorių nuomone, tikslinga išskirti šiuos klaidų ir apgaulės audito etapus: 1) planavimas, 2) tikrinimas, 2) nuomonės apie klaidas ir apgaulės pateikimas.

Planuodamas auditą auditorius turi įvertinti riziką, kad apgaulė ar klaida gali būti reikšmingų informacijos iškraipymų finansinėje atskai-

tomybėje priežastis, ir sužinoti apie visas vadovybės atskleistas apgaulės ar svarbias klaidas. 240-ajame TAS (2004) bei 11-ajame NAS (2000) analizuojama apgaulės ir klaidų rizika. Standartuose pateikiamos konkrečios klaidų ir apgaulių rizikos veiksmų grupės. 11-ajame NAS (2000) pateikiamos šios įvykių ir sąlygų, dėl kurių didėja apgaulės ir klaidų rizika, grupės: 1) sąlygos, kai atsižvelgiama į vadovybės sąžiningumą ir kompetenciją; 2) neįprastas įtakos darymas įmonėje ar iš išorės; 3) neįprastos ūkinės operacijos, 4) problemos įgyti pakankamą ir tinkamą audito įrodymą; 4) unikalūs kompiuterinių informacinių sistemų veiksniai.

Kiti standartai, kuriuose aptinkama rizikos sąvoka – tai 400-asis TAS (1994) ir 6-asis NAS (2000). Juose pateikiama *audito rizikos*, kuri reiškia, kad auditorius gali pateikti neteisingą nuomonę apie finansinėje atskaitomybėje esančius reikšmingus informacijos iškraipymus, sąvoka. Norint tinkamai iširti audito riziką, ją būtina suskaidyti į sudedamąsias dalis. Atlikus lietuvių ir užsienio mokslininkų taikomų audito standartų analizę, galima konstatuoti, kad nėra bendros nuomonės apie audito rizikos struktūrą. Vieni autoriai analizuoja audito riziką, sudarytą iš keliolikos elementų. Pavyzdžiui, V. Skobara (1998) skiria bendrą, įmonės veiklos, kontrolės, neaptikimo, analizės, tikrinimo, atrankos, verslo rizikos rūšis. Deja, tokius išplėstus modelius naudoti yra sudėtinga. Kituose darbuose (400-asis TAS, 2004; 6-asis NAS, 2000; Mackevičius, 1999; Arens, Loebbecke, 1988) skiriami tris audito rizikos komponentai: įgimta rizika, kontrolės rizika ir aptikimo rizika. Išanalizavus mokslo darbuose pateikiamus audito rizikos komponentus, galima daryti išvadą, kad audito rizikos modelyje apgaulės ir klaidų rizika nėra išskiriama kaip atskiras elementas. Toliau darbe analizuosime audito rizikos komponentus – įgimta, kontrolės ir aptikimo riziką, tir-

dami, kuri iš jų lemia klaidas ir apgaulės finansinėse ataskaitose.

Apgaulės ir klaidų paieška tiriant įgimtą riziką

Auditorius privalo tinkamai įvertinti įgimtą ir kontrolės rizikas. Ši prievolė pateikiama 500-ajame TAS (1994) ir 8-ajame NAS „Audito įrodymai“ (2000). Juose nurodyta, kad auditorius privalo patikrinti apskaitos ir vidaus kontrolės sistemas šiais aspektais:

1) *sukūrimo*: ar apskaitos ir vidaus kontrolės sistemos buvo tinkamai sukurtos, kad užkirstų kelią atsirasti reikšmingiems iškraipymams, padėtų juos aptikti ir ištaisyti;

2) *veikimo*: ar sistemos egzistavo ir efektyviai veikė visą tikrinamą laikotarpį.

Vadinasi, auditorius privalo iširti įgimtos rizikos atsiradimo priežastis. Pagal 400-ąjį TAS (1994) ir 6-ąjį NAS (2000) auditorius, nustatydamas įgimtos rizikos lygį, visus veiksmus turi įvertinti dviem atžvilgiais: 1) finansinių atskaitų sudarymo teisingumas ir 2) ūkinių operacijų pavaizdavimo dokumentuose ir apskaitos registruose teisingumas.

Pirmiausia išstirsime įgimtos rizikos *veiksnius, turinčius įtakos finansinės atskaitomybės duomenims*. Literatūroje (400-asis TAS, 2003; 6-asis NAS, 2003; Arens, Loebbecke, 1988; Mackevičius, 1999) dažniausiai skiriamos šios riziką lemiančių veiksmų grupės: 1) veiksniai, darantys poveikį šakai, kuriai įmonė priklauso; 2) įmonės verslo pobūdis; 3) vadovybės sąžiningumas, patirtis ir žinios; 4) vadovybės pasikeitimai per audituojamą laikotarpį; 5) neįprastas spaudimas vadovybei; 6) įmonės ir su ja susijusių šalių ryšiai. Šių veiksmų tyrimas atskleidžia apgaulės ir klaidų tikimybę.

Standartuose (400-asis TAS, 6-asis NAS, 2000) prie *veiksmų, turinčių įtakos sąskaitų likučių ir ūkinių operacijų duomenims*, priskiriami

ma: 1) finansinės atskaitomybės sąskaitų įtvarumas informacijos iškraipymams; 2) ūkinių operacijų ir kitų įvykių sudėtingumas; 3) turto praradimo arba grobstymo galimybė; 4) neįprastų ir sudėtingų ūkinių operacijų užbaigimas, ypač laikotarpio pabaigoje; 5) įprastai veiklai nepriskirtinos ūkinės operacijos. Autorių nuomone, šiuos veiksnius tikslinga vertinti, nes tikėtina, jie rodo klaidų buvimo riziką.

Vertindamas įgimtą riziką ūkinių operacijų pavaizdavimo dokumentuose ir apskaitos registruose teisingumo požiūriu, auditorius turi pasirinkti efektyviausią būdą surinkti įrodymus, patvirtinančius, kad apskaitoje ir finansinėje atskaitomybėje nėra reikšmingų klaidų. Klaidų paiešką palengvina jų klasifikavimas. Ph. L. Defliese, H. R. Jaenicke, V. M. O'Reilly, M. B. Hirsch (1997); V. J. Sokolov (1998) nurodo, kad visas klaidas galima suskirstyti į šešias grupes: 1) *pilnumo*, 2) *buvimo*, 3) *įrašo* (autorių nuomone, šias klaidas tikslinga įvardyti kaip *išmatavimo* ir *pateikimo klaidas*), 4) *laikotarpio* (autorių manymu, šias klaidas tiksliau vadinti *įvykimo klaidomis*), 5) *įvertinimo* ir 6) *atskleidimo*.

Autorių nuomone, šią klaidų klasifikaciją būtina papildyti dar viena klaidų rūšimi, t. y. *klaidomis įvertinant teises ir įsipareigojimus*. Kaip nurodyta 8-ajame NAS (2000), auditorius turi gauti įrodymų, kad nurodytu laiku turtais ar įsipareigojimais priklauso įmonei. Šie įrodymai standarte įvardijami kaip *teisių ir įsipareigojimų tvirtinimai*. Toks patikslintas klaidų grupavimas visiškai atitiktų 8-ajame NAS (2000) pateikiamų įrodymų (finansinės atskaitomybės tvirtinimų), kuriuos auditoriui reikia surinkti, klasifikaciją ir palengvintų aptikti klaidų ir apgaulių.

Ištyrę įgimtos rizikos ypatybes, toliau analizuosime antrąjį audito rizikos elementą – kontrolės riziką.

Vidaus kontrolės neefektyvumas – apgaulių ir klaidų atsiradimo priežastis

Kontrolės rizika — tai rizika, kad klaidos nebus laiku pastebėtos ar ištaisytos apskaitos ir vidaus kontrolės sistemose. Ši rizika tuo didesnė, kuo blogiau sutvarkyta vidaus kontrolės sistema. Todėl auditorius turi įvertinti, ar vidaus kontrolės sistema gali apsaugoti nuo klaidų ir padėti laiku jas išaiškinti.

Įmonės vadovybė atsakinga už efektyvią vidaus kontrolės sistemos veiklą. Todėl ji suinteresuota, kad ši sistema būtų tinkama. Norint sukurti efektyvią vidaus kontrolę, reikia išanalizuoti šią kontrolę sudarančius elementus – priemones, kuriomis įmonė siekia savo tikslų.

Dažniausiai literatūroje (Arens, Loebbecke, 1988; Robertson, 1993; Defliese, Jaenicke, O'Reilly, Hirsch, 1997) nagrinėjamas modelis, kuriame išskiriami trys vidaus kontrolės sistemos elementai: kontrolės aplinka, apskaitos sistema ir kontrolės procedūros. Tokia vidaus kontrolės elementų klasifikacija pateikiama ir 1988 metais išleistame 55-ajame JAV audito standarte, 4-ajame Rusijos audito standarte. Manytume, šis plačiai analizuojamas modelis tinkamiausias įrankis auditoriams įvertinti įmonės vidaus kontrolę, nes išskirti elementai parodo kryptis, kuriomis būtina tikrinti įmonės veiklą. Šiuos vidaus kontrolės elementus išanalizuosime plačiau.

Kontrolės aplinka – veiksmų, darančių įtaką įmonės vidaus kontrolei, visuma. Įmonės vadovybė privalo išanalizuoti šiuos veiksnius, nes vidaus kontrolės sistema nebus efektyvi, jeigu ją kuriant nebus įvertinta, kokioje aplinkoje ji veiks.

Kontrolės aplinką sudaro *vidaus* ir *išorės* veiksniai. Jie skiriasi tuo, kad vidaus veiksniams galima daryti įtaką, o išorės veiksniams – negalima. Prie kontrolės aplinkos veiksmų paprastai priskiriami tokie (Meigs, Whittington,

Pany, Meigs, 1989; Robertson, 1993; Frazier, Spradling, 1996; Mackevičius, 1999); 1) valdymo filosofija ir vadovavimo stilius; 2) įmonės organizacinė struktūra; 3) personalo politika.

Analizuosime tik tuos kontrolės aplinkos veiksmus, kurie ypač svarbūs, siekiant užkirsti kelią klaidoms ir apgaulėms. Tiriant *valdymo filosofiją ir vadovavimo stilių*, būtina tirti: 1) *vadovybės garbingumą, etines savybes*; 2) *vadovų požiūrį į kontrolę*; 3) *vadovų polinkį rizikuoti*; 4) *vadovų naudojamus kontrolės metodus*.

Kitas svarbus kontrolės aplinkos elementas – *įmonės organizacinė struktūra*. Apgaulių tikimybė labai sumažėja, kai kiekvienas darbuotojas tiksliai žinos savo atsakomybę ir pavaldumą.

Tiriant *personalo politiką* būtina paminėti, kad netgi jei įmonėje yra įdiegta kiekviena žingsnį kontroliuojanti vidaus kontrolės sistema, dirbant nekompetentingiems ir nesąžiningiems darbuotojams, tokia sistema nebus efektyvi. Vadinasi, siekiant užkirsti kelią apgaulėms, labai svarbia tampa tinkama priimamų į darbą darbuotojų atranka: priėmus į darbą nesąžiningą žmogų, jokios kontrolės priemonės nepadės išvengti apgaulių. Kitas svarbus personalo politikos elementas – įgaliojimų darbuotojams suteikimas: kai darbuotojui nesuteikta teisė atlikti tam tikrus veiksmus, galimybė jam įvykdyti apgaulę stipriai sumažėja.

Įmonės buhalterinės apskaitos sistema. Buhalterinė apskaita bus efektyvi, jei: 1) nustatomi ir apskaitomi visų ūkinių operacijų duomenys; 2) ūkinės operacijos fiksuojamos, nurodant finansinėms ataskaitoms sudaryti reikalingą informaciją; 3) ūkinės operacijos įvertinamos piniginiu vienetu; 4) fiksuojamas tik atliktos ūkinės operacijos; 5) informacija, pateikta finansinėse ataskaitose, yra teisinga. Norint įgyvendinti šiuos tikslus, būtina įdiegti tam tikrus kontrolės veiksmus apskaitos sistemoje, kurie įgyvendinami apskaitos procedūromis. *Ap-*

skaitos procedūros – tai procedūros, kurių pagalba siekiama išvengti klaidų ir informacijos iškraipymų buhalterinės apskaitos sistemoje, jas išaiškinti ir ištaisyti. Apskaitos procedūrų naudojimas pagrįstas tuo, kad egzistuoja tipinės kiekvieno ūkinių operacijų tipo apskaitos klaidos. Norint išvengti klaidų įrašuose, apskaitos sistemai keliami septyni reikalavimai (Sokolov, 1998; Lakis, 1999) (kai kurie autoriai (Arens, Loebbecke, 1988) juos dar vadina konkrečiais vidaus kontrolės sistemos tikslais, kiti – vidaus kontrolės kryptimis (Robertson, 1993) – tai kryptys, kuriomis tikrinamos ūkinių operacijų: pilnumo, buvimo, leidimo ir kt. klaidos. Palyginus literatūroje pateikiamas apskaitos kontrolės procedūras ir pirmiau aptartas apskaitos klaidas, galima padaryti šias išvadas. Pirma, siekiant išvengti apskaitos klaidų, literatūroje siūloma tikrinti, ar kiekviena ūkinė operacija patvirtinta įgaliojimus turinčio asmens. Antra, literatūroje neišskiriamos tokios apskaitos kontrolės procedūrų rūšys: a) teisės ir įsipareigojimai, b) įvertinimas. Autorių nuomone, tikslinga išskirti šias apskaitos kontrolės procedūras, nes jas atliekant galimos apskaitos klaidos.

Tiriant klaidų ir apgaulės riziką, būtina įvertinti ne tik konkrečias apskaitos kontrolės procedūras, bet ir visą apskaitos sistemą. Kaip nurodo R. Durak (2002), auditorius privalo įvertinti, ar: 1) įmonėje pasirinkta *tinkama apskaitos politika*; 2) įmonėje nėra *per daug centralizuota finansinių ataskaitų kontrolė*.

Kontrolės procedūros – vadovybės parengtos taisyklės ir normos užkirsti kelią klaidoms ir apgaulėms, jas surasti, ištaisyti ir užtikrinti, kad įmonės tikslai bus pasiekti.

Mokslo darbuose nėra bendros nuomonės apie kontrolės procedūrų skaičių ir suskirstymą. Autoriai atliko lietuvių ir užsienio mokslininkų darbų (Arens, Loebbecke, 1988; Robertson, 1993; Defliese, Jeanicke, O'Reilly, Hirsch, 1997; Mackevičius, 1999; Lakis, 1999) analizę

ir nustatė, kad kontrolės procedūras tikslinga suskirstyti į kelias kategorijas: 1) tinkamas darbuotojų pareigų atskyrimas, 2) operacijų sankcionavimas, 3) dokumentavimas, 4) turto ir įrašų tinkama apsauga, 5) veiklos tikrinimas ir įvertinimas.

Nors veiksmingos apskaitos ir vidaus kontrolės sistemos sumažina reikšmingų informacijos iškraipymų, atsirandančių dėl apgaulės ar klaidos, galimybės, tačiau visada lieka tam tikra rizika, kad vidaus kontrolei nepavyks atlikti to, kas numatyta. Be to, kiekviena apskaitos ir vidaus kontrolės sistema tampa neveiksminga susidūrusi su apgaulė, atsiradusia dėl darbuotojų sąmokso ar vadovybės iniciatyva. Kai kurie vadovai dalis gali nepaisyti kontrolės, skirtos užkirsti kelią kitų darbuotojų apgaulėi, pavyzdžiui, duodami nurodymus įrašyti ūkines operacijas neteisingai, nuslėpti jas arba sulaikyti informaciją, susijusią su ūkine operacija.

Auditoriaus vaidmuo atskleidžiant apgaulės ir klaidas

Apgaulės ir klaidų rizika priklauso ne tik nuo įmonės, bet ir auditoriaus savybių. 400-ajame TAS (1994) ir 6-ajame NAS (2000) nurodoma, kad aptikimo rizika – tai rizika, kad auditorius, atlikdamas finansinės informacijos patikrinimo testą neaptiks sąskaitų likučiuose ar ūkinių operacijų grupėse egzistuojančių informacijos iškraipymų, kurie gali būti reikšmingi patys savaime arba kartu su iškraipymais kitų sąskaitų likučiuose ar ūkinių operacijų grupėse. Literatūroje nurodoma, kad aptikimo rizika priklauso nuo auditoriaus: 1) kvalifikacijos ir jo teorinio pasirengimo; 2) praktinės patirties; 3) asmeninių savybių, ypač sąžiningumo, objektyvumo, darbštumas, apdairumo; 4) audito testų ir procedūrų, jų atlikimo trukmės ir nuoseklumo, kt. Taip pat pabrėžiama, kad aptinkti klaidų ir apgaulių svarbi dar viena auditoriaus sa-

vybė – profesinis skepticizmas. Kaip teigiama 1-ajame NAS, auditorius turi planuoti ir atlikti auditą su profesiniu skepticizmu įvertindamas tai, kad gali būti aplinkybių, dėl kurių finansinėje atskaitomybėje gali atsirasti reikšmingų iškraipymų.

Analizuojant aptikimo riziką, susiduriama su problema: auditorius nesugebės pareikšti objektyvios nuomonės apie finansines ataskaitas, jei jis bus priklausomas nuo audituojamos įmonės. Jei auditorius yra priklausomas nuo audituojamos įmonės, padidėja aptikimo rizika.

Auditoriaus nepriklausomumo principą siekiama įgyvendinti įstatymiškai, keliant nepriklausomumo reikalavimus tiek auditoriui, tiek audito įmonėms. Lietuvos Respublikos audito įstatyme pateikiami auditoriams ir audito įmonėms keliami nepriklausomumo reikalavimai, jų paisant mažėja aptikimo rizikos tikimybė.

Literatūroje pabrėžiama, kad aptikimo riziką lemia ne tik auditoriaus savybės. J. Mackevičius (1999) nurodo, kad aptikimo rizikai turi įtakos šie audito proceso veiksniai: 1) tikimybė neatpažinti specifinių situacijų; 2) tikimybė remiantis audito duomenimis ir analitine apžvalga padaryti neteisingas išvadas; 3) netinkamų procedūrų naudojimas svarbiomis specifinėmis situacijomis; 4) tikimybė neatlikti būtino audito darbo dėl laiko stokos ar didelių išlaidų; 5) tikimybė nepastebėti klaidos ar apgaulės dėl netinkamo atrankos metodo. Be to, aptikimo rizika iš dalies priklauso ir nuo galiojančios apskaitos ir vidaus kontrolės būklės. Jeigu ši būklė prasta, yra didelė aptikimo rizikos tikimybė, nes rasti klaidų esant netvarkingai apskaitai ir kontrolei sunkiau. Auditorius turi objektyviai įvertinti savo galimybes ir stengtis kuo geriau suprasti realią situaciją, žinoti, kad visų klaidų ir netikslumų neatras, nes apskaitos ir kontrolės sistemos labai sudėtingos, jų terpė palanki klaidoms ir apgaulėi.

Audito įrodymų, patvirtinančių esant apgaulės ir klaidų, rinkimas

Atlikdamas auditą auditorius turi gauti pakankamai tinkamų audito įrodymų, kad galėtų padaryti išvadas, kurios pagrįstų jo nuomonę. Audito praktika rodo, kad surinkti arba gauti įrodymų dažnai būna sunku. Todėl auditoriai turėtų gerai išanalizuoti kliento verslą ir, nustatę jo ypatybes, parinkti testus, kurie garantuotų pakankamai patikimų įrodymų. Auditorius rinkdamas įrodymus naudoja testus ir procedūras. Pirmiausiai apibrėšime šias sąvokas. Procedūros – tai veiksmai, auditoriaus naudojami gauti įrodymų ir padaryti objektyvius išvadas. Tuo tarpu testai – tai audito procedūros, suklasifikuotos pagal jų naudojimo tikslus. Taigi audito testas nusako procedūros naudojimo tikslą. Audito testą gali sudaryti kelios procedūros, o ta pati audito procedūra gali būti naudojama keliuose audito testuose.

Audito teorijoje ir praktikoje skiriamos dvi testų grupės:

1) kontrolės testai – jie leidžia gauti audito įrodymų apie apskaitos ir vidaus kontrolės sistemų tinkamumą ir veiksmingumą. Kontrolės testai padeda auditoriui nustatyti didesnes rizikos sritis, kurioms tikrinti reikės skirti daugiausia laiko ir pastangų;

2) finansinės informacijos patikrinimo testai – skirti pateikti audito įrodymus apie reikšmingus finansinės atskaitomybės iškraipymus. Atliekami: a) ūkinių operacijų testai, kurie susiję su kai kurių ūkinių operacijų tikrinimu; b) sąskaitų likučių testai, kurie naudojami Didžiosios knygos sąskaitoms detalizuoti; c) analitiniai testai, kurie yra finansinės informacijos tikrinimo testai, nustatantys įmonės veiklos rodiklių dinamiką ir struktūrą, jų kaitos priežastis, veiksnius ir tendencijas.

Naudojant tradicinius audito metodus atskleisti apgaulę yra sudėtinga. Tikslinga numa-

tyti apgaulės tirti būtinas specifines procedūras, kurios padėtų atskleisti faktus, patvirtinančius, kad padaryti neteisėti veiksmai. Renkant įrodymus apie galimas apgaulės remiantis 99-uoju SAS (2004) rekomenduojama naudoti šias procedūras: 1) apklausas, 2) analitines procedūras, 3) kitas procedūras, pavyzdžiui, finansinių ataskaitų peržvalga, auditorių diskusijos. Šias procedūras aptarsime detaliau.

Siekiant įvertinti įmonės vadovų, vidaus auditorių, kitų įmonės darbuotojų požiūrį į įmonės vidaus kontrolės sistemą ir galimas apgaulės, tikslinga atlikti apklausas. Kalbant su įmonės vadovybė, reikia išsiaiškinti šiuos klausimus: 1) priemonės, padedančios mažinti apgaulių riziką; 2) ar įmonėje buvo atskleista apgaulės atvejų, kokių buvo imtasi priemonių, kad jos daugiau nepasikartotų. Vidaus auditoriai turėtų suteikti tokią informaciją: 1) kaip jie supranta, kas yra apgaulių rizika; 2) kokios konkrečios procedūros atliekamos įmonėje, norint atskleisti apgaulės; 3) kokios prevencinės priemonės įdiegtos įmonėje; 4) kokių veiksmų ėmėsi vadovybė, jei pranešus apie kontrolės trūkumus arba apgaulingus veiksmus įmonėje. Kiti įmonės darbuotojai gali atskleisti įmonės vidaus kontrolės trūkumus, pavyzdžiui, kokie darbuotojai susiję su sudėtingomis ir neįprastomis operacijomis.

Auditorius turi analizuoti tas veiklos sritis, susiklosčiusias aplinkybes, kai, jo nuomone, labiausiai gali pasireikšti apgaulė. Tiek Vidaus auditorių institutas (IAA), tiek Amerikos profesionalių visuomeninių buhalterijos auditorių institutas (AICPA) nurodo, kad vienas iš būdų atskleisti apgaulę – skirti jos požymius. Kadangi apgaulės dažniausiai įvykdo samdomi darbuotojai arba įmonės vadovybė, tikslinga šias grupes analizuoti atskirai.

Samdomų darbuotojų apgaulę galima įtarti aptikus šiuos požymius: 1) apskaitos doku-

mentuose pateikta nestandartinių duomenų; 2) silpna vidaus kontrolė; 3) yra nuokrypių nuo standartinių rodiklių; 4) išlaidus darbuotojų gyvenimo būdas; 5) skundai. Samdomų darbuotojų pagrindinis apgaulių motyvas – asmeninis pasipelnymas, o vadovybė apgaule siekia finansinėse atskaitose pateikti geresnius rodiklius, nei jie yra iš tikrųjų. Todėl požymiai, leidžiantys įtarti esant vadovybės apgaulę, bus kitokie. Prie šių požymių priskiriama:

1) *įmonės veiklos anomalijos*, pavyzdžiui, nepaaiškinami balanso pokyčiai, būtina atskaitose parodyti didelį pelningumą, neįprasti ar labai pelningi sandoriai metų pabaigoje, apyvar-tinio kapitalo trūkumas, didelis įsiskolinimas, didesni sąnaudų nei pajamų augimo tempai;

2) *vadovų asmeninės savybės*, rodančios, kad vadovai gali turėti apgaulės motyvų, pavyzdžiui, didelės asmeninės skolos, polinkis žaisti azartinius žaidimus, nesąžiningas ar neetiškas elgesys darbe;

3) *organizacinės sistemos trūkumai*, pavyzdžiui, labai paini organizacinė struktūra, nėra vidaus audito padalinių;

4) *ypatingi santykiai su partneriais*, pavyzdžiui, dažnas auditorių keitimasis, auditoriams trukdoma gauti reikiamus dokumentus, dažnai keičiasi juristai, naudojami kelių bankų paslaugomis.

Analizuojant įmonės vadovybės apgaulės, tikslinga išskirti atskirą apgaulių grupę – apgaulės, susijusios su investicijomis. Požymiai, iš kurių galima numatyti esant apgaulių, susijusių su investicijomis: 1) neįprastai dideli dividendai; 2) investuotojų spaudimas, siekiant, kad jie kuo greičiau investuotų į įmonę; 3) investuotojų paieška, siekiant sumokėti esamas skolas; 4) spaudimas visas lėšas investuoti į vieną įmonę; 5) negalėjimas pasitraukti iš verslo, trukdžiai susigrąžinti savo investicijas. Būtina pažymėti, kad palanki aplinka vadovų apgaulėms įvykti – silpna įmonės vidaus kontrolė arba labai paini organizacinė struktūra.

Samdomų darbuotojų apgaulės nėra tokios reikšmingos, kad turėtų įtakos finansinėms atskaitoms. Apgaulių požymių reikia ieškoti apskaitos dokumentuose, apskaitos registruose ir analizuoti silpnas vidaus kontrolės sritis. O vadovų apgaulės dažnai įgauna tokį mastą, kad apgaulės požymių apstu tiek apskaitos dokumentuose, ties apskaitos registruose, taip pat jie labai iškreipia finansinių atskaitų rodiklius. Toliau aptarsime apgaulės požymius apskaitos dokumentuose, registruose ir finansinėje atskaitomybėje.

Apgaulės požymiai *apskaitos dokumentuose*: 1) dingę kai kurie dokumentai; 2) daug sugadintų dokumentų, teikiama daug nuolaidų; 3) sutampa užsakovų ir mokėtojų pavardės ir adresai; 4) dokumentuose daug taisyčių; 5) dokumentai pakeisti; 6) mokėjimai dubliuoti; 7) yra įtartinų įrašų ant dokumentų; 8) kopijos pateikiamas vietoj dokumentų originalų.

Norint išanalizuoti apgaulės schemas *apskaitos registruose*, priminsime apskaitos lygybę:

Turtas = Nuosavas kapitalas + Įsipareigojimai.

Apgaule dažniausiai siekiama pasisavinti pinigų arba kitą įmonės turtą (pavyzdžiui, įrenginius), taigi įmonės turtas sumažėja. Siekiant nuslėpti turto sumažėjimą, būtina sumažinti ir įmonės nuosavybę. Čia galimi du būdai. Pirmas būdas – sumažinti įsipareigojimus. Tačiau taip slepiamą apgaulę galima greitai atskleisti: sumažinus įsipareigojimus parodoma, kad skola grąžinta skolininkui. Tokia manipuliacija bus atskleista, kai skolininkas, negavęs apmokėjimo, primins apie skolą. Daugumoje nuosavo kapitalo sąskaitų pakeitimus daryti neįmanoma. Pavyzdžiui, nuosavą kapitalą galima sumažinti parodant dividendų išmokėjimą ar akcinių kapitalo sumažėjimą. Tokia apgaulės greičiai bus pastebėta, nes 1) tokių operacijų (per

metus būna nedaug, 2) joms turi pritarti akcininkų susirinkimas, 3) tokios operacijos griežtai kontroliuojamos. Pažymėtina, kad įmonės turto sumažėjimą galima nuslėpti tik sumažinus įmonės pelną, t. y. manipuliuojant su pajamomis bei sąnaudomis. Pajamų ir sąnaudų klastotės ypatybė ta, kad pajamos ir sąnaudos dažniausiai analizuojamos atskaitiniais metais, metų pabaigoje pajamų ir sąnaudų sąskaitos uždaromos ir vėliau kokie nors jų patikrinimai atliekami labai retai.

Tikslinga išskirti apgaulės apskaitos registruose požymius. Tai: 1) įrašai apskaitos registruose, neturint apskaitos dokumento; 2) įrašai, padaryti asmens, kuris paprastai tokių įrašų nedaro; 3) įrašai metų pabaigoje; 4) bandomajame balanse nesutampa debeto ir kredito sumos; 5) nepaaiškinami prirašymai gautose sąskaitose; 6) buhalterinės sąskaitos likutis klaidingai perkeltas į balansą (šis požymis gali rodyti baigtas aferas, pavyzdžiui, jei, pasisavinus turtą, nebuvo galimybės jo nurašyti į sąnaudas, tai, atliekant inventurizaciją, bus aptiktas turto trūkumas); 7) yra analitinių ir sintetinių sąskaitų neatitikimų (tokie požymiai dažnai atskleidžiami analizuojant pirkėjų įsiskolinimų ir skolų tiekėjams sąskaitas). Analizuojant įrašus apskaitos registruose, būtina įvertinti ir šiuos būdus, kuriais siekiama iškreipti finansinių atskaitų rodiklius: 1) apskaitos principų pakeitimas, 2) manipuliavimas apskaitiniais įvertinimais, 3) sąnaudų kapitalizavimas ar eliminavimas, 4) operacijos su susijusiomis šalimis.

Kai atsiranda aplinkybių, rodančių klaidų ar apgaulių galimybę, auditorius turi apsvaryti jų poveikį finansinei informacijai. Auditorius, įtaręs galimą apgaulę, turėtų surinkti kiek galima daugiau informacijos apie susiklosčiusią situaciją ir atliktas operacijas.

Literatūroje (240-asis TAS, 2004; 11-asis NAS, 2000; 22-asis SAS, 2004; Millichamp, 1996) nurodoma, kad auditorius privalo atlik-

ti papildomas procedūras, tačiau procedūrų atlikimo eiga pateikiama skirtingai. 11-jame NAS (2000) nurodoma, kad tokių modifikuotų ar papildomų procedūrų apimtis priklauso nuo auditoriaus sprendimo, kad galėtų nustatyti: 1) apgaulės ar klaidos tipą; 2) atsitikimo tikimybę; 3) tikimybę, kad tam tikra apgaulė ar klaida turėti reikšmingos įtakos finansinei atskaitomybei. 240-jame TAS (2004) teigiama, kad papildomos ir modifikuotos procedūros turi dar padėti nustatyti: 1) kokie darbuotojai susiję su klaida ar apgaule; 2) kokia tikimybė, kad taip buvo ir praėjusį atskaitinį laikotarpį. Vadinas, pagal standartą reikalaujama surasti apgaulės ar klaidos kaltininkus, taip pat įvertinti, ar šis reiškinys jau gana ilgai trunka ir vadaus kontrolė jo neaptiko.

Išsamiausių veiksmų planą pateikia A. H. Millichamp (1996). Jis nurodo šiuos veiksmus: 1) jeigu suma yra nereikšminga, ji toliau neanalizuojama, bet apie tai informuojama vadovybė; 2) jeigu suma reikšminga, atliekami papildomi testai; 3) jeigu nustatyta reikšmingų finansinės informacijos iškraipymų, būtina apsvaryti jų poveikį finansinėms atskaitoms; 4) jeigu auditorius negali atlikti išsamesnio tyrimo, apie tai privalu paminėti auditoriaus išvadoje; 5) auditorius turi įsitikinti, kad įmonės vadovybė nėra susijusi su atskleistomis apgaulėmis ir klaidomis; 6) auditorius turi pranešti įmonės vadovybei apie atskleistas silpnas apskaitos ir vidaus kontrolės grandis.

Auditoriaus veiksmai, nustatius aplinkybes, rodančias klaidų ir apgaulių galimybę, apibendrinti paveiksle.

Dėl audito apribojimų visada egzistuoja rizika, kad reikšmingi nuokrypiai finansinėse atskaitose nebus atskleisti. Tačiau auditorius, pasitelkęs savo profesines žinias, privalo siekti atskleisti klaidas ir apgaulės, ypač jei yra įtariamų, kad jos egzistuoja ir gali reikšmingai iškreipti finansinių atskaitų duomenis.

Išvados

Atlikti teoriniai ir praktiniai apgaulės ir klaidų finansinėje atskaitomybėje audito tyrimai leido suformuluoti šias išvadas:

1. Apgaulės ir klaidų riziką tikslinga analizuoti vertinant audito rizikos modelio komponentus, t. y. įgimtą, kontrolės ir aptikimo riziką.

Tiriant įgimtą riziką, išskirti veiksniai, turintys įtakos apgaulės ir klaidų rizikai. Tai: 1) veiksniai, turintys įtakos šakai, kuriai įmonė priklauso, 2) įmonės verslo pobūdis, 3) vadovybės sąžiningumas, patirtis ir žinios, 4) vadovybės pasikeitimai per audituojamą laikotarpį, 5) neįprastas spaudimas vadovybei, 6) įmonės ir su ja susijusių šalių ryšiai. Vertindamas įgimtą riziką ūkinių operacijų pavaizdavimo dokumentuose ir apskaitos registruose teisingumo požiūriu, auditorius turi pasirinkti tinkamiausią būdą rasti įrodymų, patvirtinančių, kad apskaitoje ir finansinėje atskaitomybėje nėra reikšmingų klaidų. Autoriai patikslino klaidų klasifikavimą ir visas klaidas siūlo grupuoti taip: 1) pilnumo, 2) buvimo, 3) teisių ir įsipareigojimų vertinimo klaidos, 4) įvykimo, 5) įvertinimo, 6) išmatavimo, 7) pateikimo, 8) atskleidimo klaidos.

Tiriant apgaulės ir klaidų rizikos pasireiškimą dėl įmonės kontrolės sistemos, būtina analizuoti kontrolės aplinką, apskaitos sistemą ir kontrolės procedūras.

Apgaulės ir klaidų rizika priklauso ne tik nuo įmonės, bet ir auditoriaus savybių. Aptinkti klaidų ir apgaulę ypač svarbios šios auditoriaus savybės – tai nepriklausomumas ir profesinis skepticizmas. Auditoriaus nepriklausomumo principą siekiama įgyvendinti įstatymiškai, iškeliant nepriklausomumo reikalavimus tiek auditoriui, tiek audito įmonei. Norint užtikrinti auditoriaus ir audito įmonės nepriklausomu-

mą, būtina riboti konsultavimo paslaugų audituojamoje įmonėje apimtį. Toks reikalavimas naujosios redakcijos Audito įstatyme nėra numatytas.

2. Atskleisti finansinės atskaitomybės klaidas tikslinga naudoti kontrolės ir finansinės informacijos patikrinimo testus. Šie audito testai yra planuojami ar atliekami, siekiant nustatyti finansinės informacijos iškraipymus ir kartu gauti audito įrodymus. Šiais tradiciniais audito metodais atskleisti apgaulę yra sudėtinga. Tikslinga numatyti būtiną specifines apgaulių tyrimo procedūras, kurios padėtų atskleisti faktus, patvirtinančius, kad padaryta neteisėtų veiksmų: būtina analizuoti „apgaulės trikampį“, t. y.: 1) tiriamų asmenų požiūrį į apgaulę; 2) spaudimą padaryti apgaulę, 3) sąlygas, kurioms susiklosčius galima apgaulė.

3. Auditorius turi analizuoti tas veiklos sritis, susiklosčiusias aplinkybes, kuriomis, jo nuomone, labiausiai gali pasireikšti apgaulė.

Veiksmingiausias būdas atskleisti apgaulę – tirti apgaulės požymius. Atskirai būtina tirti samdomų darbuotojų ir vadovybės galimų apgaulių požymius. Samdomų darbuotojų pagrindinis apgaulių motyvas – asmeninis pasipelnymas, o vadovybė dažniausiai siekia finansinėse ataskaitose pateikti geresnius rodiklius, nei jie yra iš tikrųjų. Vadinasi, požymiai, leidžiantys įtarti esant vadovybės ir samdomų darbuotojų apgaulę, bus skirtingi.

Apgaulės požymiai turi būti tiriami apskaitos dokumentuose, apskaitos registruose ir finansinėje atskaitomybėje.

4. Kai atsiranda aplinkybių, rodančių klaidų ar apgaulių galimybę, auditorius turi apsvaistyti jų poveikį finansinei informacijai ir privalo atlikti papildomas procedūras. Darbe pateikiamas autorių sukurtas šių procedūrų algoritmas.

LITERATŪRA

1. 11-asis nacionalinis audito standartas. Apgaulė ir klaida. Patvirtintas 2000 m. birželio 16 d. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <<http://www.lar.lt>>
2. 1-asis verslo apskaitos standartas. Finansinė atskaitomybė. Patvirtintas 2002 m. gruodžio 18 d. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <<http://www.apskaitosinstitutas.lt>>
3. 6-asis nacionalinis audito standartas. Rizikos įvertinimas ir vidaus kontrolė. Patvirtintas 2000 m. birželio 16 d. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <<http://www.lar.lt>>
4. AICPA. Fraud in a Financial Statement Audit: What Every Auditing Student Should Know About SAS No. 99 (Student Manual). [online]. Available from Internet: <http://www.aicpa.org/antifraud/educators_students/understanding_sas99>. 2003.
5. Arens A. A., Loebbecke J. K. Auditing: An Integrated Approach. 4. ed. Englewood Cliffs (N. J.): Prentice Hall, 1988.
6. Durak R. Audit risk alert // Journal of Accountancy. 2002, vol. 3.
7. Frazier D. R., Spradling L. S. The new SAS No. 78 // CPA Journal. 1996, vol. 66, issue 5.
8. International Standard on Auditing 240 (Revised). The Auditor's Responsibility to Consider Fraud in an Audit of Financial Statements. [online]. Available from Internet: <www.ifac.org/Guidance/>, 2004.
9. International Standards on Auditing and International Statements on Auditing. FSRs Forlag, 1994.
10. Lakis V. Vidinė kontrolė įmonėje // Apskaitos, audito ir mokesčių aktualijos. 1999, Nr. 18 (66).
11. Mackevičius, J. Audito teorija ir praktika. Vilnius: Lietuvos mokslas, 1999.
12. Meigs W. B., Whittington O. R., Pany K., Meigs R. F. Principles of auditing, 9th edition. Boston: Irwin, 1989.
13. Toliatienė I., Kabašinskas J. Auditas. Vilnius: Amžius, 1997.
14. Дефизз Ф. Л., Дженнх Г. Р., О'Рейлли В. М., Хирш М. Б. Аудит Монтомери. Москва: Аудит, ЮНИТИ, 1997.
15. Робертсон Дж. Аудит. Москва: KPMG, Контакт, 1993.
16. Соколов В. Я. Классификация ошибок в аудите // Бухгалтерский учёт. 1998, No. 3.

FRAUDS AND ERRORS ASSESSMENT DURING THE AUDIT

Rasa Kanapickienė, Gailutė Gipienė, Borisas Jefimovas

Summary

The work provides theoretical analysis of fraud and errors in financial reporting.

The analysis of inherent risk investigates factors influencing the fraud and error risk. While assessing the inherent risk in documents reflecting business operation, the auditor has to choose the most effective way for collecting evidences proving that the accounting and financial reporting are free of material errors. The author offered a more specific classification of errors and suggests that all errors should be grouped as follows: 1) completeness, 2) existence, 3) errors in assessing powers and duties, 4) performance, 5) assessment, 6) measuring, 7) representing, and 8) revealing errors.

While analysing the occurrence of fraud and errors resulting from the control system of the company, the investigations must cover the control environment, the accounting system, and the control procedures.

The assessment of the control environment shall cover: 1) management philosophy and management style; 2) organisational structure of the company;

3) personnel policy. While analysing the error and fraud risk in the accounting system of a company, it is important to assess both individual accounting control procedures and the whole accounting system. When the analysis deals with the efficiency of the control procedures launched in the company, it has to assess 1) appropriate distinction of the staff jobs, 2) approval of the operations, 3) documentation, 4) relevant protection of the assets and entries, 5) control and assessment of business operations.

The fraud and error risk depends on the auditor profile rather than on the company profile alone. The following features of an auditor are very important in detecting fraud and errors, namely: independence and professional scepticism.

When there are circumstances indicating a probability of frauds and errors, the auditor shall consider their impact on the financial information and take up further procedures. The work provides an algorithm of the procedures designed by the authors.

Įteikta 2004 m. gegužės mėn.